

УДК 93/99

ISSN 0583-4961

ИНСТИТУТ ЗА НАЦИОНАЛНА ИСТОРИЈА

ГЛАСНИК

ГЛАСНИК год. 67 бр. 1-2 стр. 1-332 Скопје 2023
ИНСТИТУТ ЗА НАЦИОНАЛНА ИСТОРИЈА – СКОПЈЕ

Главен и одговорен уредник: акад. Драги Ѓоргиев, директор на ИНИ
Главен редактор на изданието: проф. д-р Петар Тодоров
Редакција: проф. д-р Јован Донеv, проф. д-р Наташа Котлар-Трајкова,
проф. д-р Билјана Ристовска-Јосифовска, проф. д-р Габриела Топузовска,
проф. д-р Катерина Младеновска-Ристовска, проф. д-р Лидија Ѓурковска,
проф. д-р Оксана Микитенко (Украина), проф. д-р Ала Кондрашева (Русија),
проф. д-р Марина Арошидзе (Грузија), проф. д-р Мехмет Инбаши (Турција),
проф. д-р Амир Дурановиќ (Босна и Херцеговина)
Секретар: проф. д-р Наташа Диденко
Лектор: проф. д-р Лилјана Гушевска, Дејан Василевски
Ракописите се примаат во печатена и во електронска форма на адреса:
Институт за национална историја (За редакцијата *Гласник*)
ул. „Григор Прличев“ бр. 3, п. ф. 591, 1000 Скопје, Република Северна Македонија
contact@ini.ukim.mk
Излегува двапати годишно.
Компјутерска подготовка: Владимир Хаџи Пулевски
Печат: Графо пром Битола
Тираж: 200 примероци

GLASNIK year 67 no. 1-2 pp. 1-332 Skopje 2023
INSTITUTE OF NATIONAL HISTORY – SKOPIE

Editor in chief: Acad. Dragi Ćorgiev, Director of the INH
Editor in chief for this edition: Prof. Dr. Petar Todorov
Editorial Board: Prof. Dr. Jovan Donev, Prof. Dr. Nataša Kotlar-Trajkova,
Prof. Dr. Biljana Ristovska-Josifovska, Prof. Dr. Gabriela Topuzovska,
Prof. Dr. Katerina Mladenovska-Ristovska, Prof. Dr. Lidija Ćurkovska,
Prof. Dr. Oksana Mykytenko (Ukraine), Prof. Dr. Alla Kondrasheva (Russia),
Prof. Dr. Marina Aroshidze (Georgia), Prof. Dr. Mehmet Inbaşı (Turkey),
Prof. Dr. Amir Duranović (Bosnia and Herzegovina)
Secretary: Prof. Dr. Nataša Didenko
Proofreading: Prof. Dr. Liljana Guševska, Dejan Vasilevski
Manuscripts in printed and electronic form to be sent to: Institute of National History
(Editorial Board of *Glasnik*), Str. Grigor Prličev 3, P.O. Box 591, 1000 Skopje,
Republic of North Macedonia
contact@ini.ukim.mk
Printed twice a year
Typesetting and layout: Vladimir Hadži Pulevski
Printing: Grafo prom Bitola
Printed copies: 200

УДК 93/99

ISSN 0583-4961

ИНСТИТУТ ЗА НАЦИОНАЛНА ИСТОРИЈА

ГЛАСНИК

СОДРЖИНА – TABLE OF CONTENTS

СТАТИИ – ARTICLES

Во потрага по пролетните поплави: кон прашањето за тоа како и кога Османлиите започнале со производство на ориз на Балканскиот Полуостров <i>Александар Шопов</i>	9
In Search of the Spring Floods: On the Questions of How and When the Ottomans Started Rice Production in the Balkan Peninsula <i>Aleksandar Šopov</i>	9
Christians in the Early 17 th Century Monastir’s Sharia Court and Their Relations with the Muslim Population <i>Nikola Kirik</i>	35
Христијаните во шеријатскиот суд во Битола во почетокот на XVII век и нивните односи со муслиманското население <i>Никола Кирик</i>	35
Образовните состојби во Битолскиот Вилает според османлиските архивски документи (1859 – 1912) <i>Армен Жарновски</i>	47
Educational Conditions in the Bitola Vilayet according to Ottoman Archival Documents (1859 – 1912) <i>Armen Žarnovski</i>	47
Прилог кон економско-трговската историја: производи од македонските градови изложени на Виенскиот саем во 1873 година <i>Емел Шериф-Мифтар</i>	67
Contribution to Economic and Trade History: Macedonian Cities’ Products at the 1873 Vienna Fair <i>Emel Šerif-Miftar</i>	67
Преговорите помеѓу Цариградската патријаршија и Кралството Србија околу сопственоста на црквата „Свети Спас“ во Скопје <i>Антонио Петков</i>	77
Negotiations between the Constantinople Patriarchate and the Kingdom of Serbia regarding the Ownership of the Church of “Saint Spas” in Skopje <i>Antonio Petkov</i>	77

Фри-шопи: фантомски региони како кошмар за националисти. За регионалната ориентација при југословенско-бугарската граница, 1944 – 1991 <i>Ненад Стефанов</i>	95
Free-Shops: Phantom Regions as a Nightmare for Nationalists. On the Regional Orientation at the Yugoslav-Bulgarian Border, 1944 – 1991 <i>Nenad Stefanov</i>	95
Односите помеѓу Демократска Федеративна Југославија и отечествено-фронтотска Бугарија во периодот септември – декември 1944 година со посебен осврт на Македонија <i>Евгениј Литовски</i>	119
Relations between the Democratic Federal Yugoslavia and the Patriotic-Front Bulgaria in September-December 1944 with a Focus on Macedonia <i>Evgenij Litovski</i>	119
Издавачката политика во НР Македонија во втората половина на 50-тите години од XX век <i>Невен Радичевски</i>	135
Publishing Policy in the People’s Republic of Macedonia in the Second Half of the 1950s <i>Neven Radičeski</i>	135
„Тие месеци дури ми останаа сосема празни (бели) во годишниот роковник“: сеќавања на Крсте Црвенковски за Скопскиот земјотрес од 1963 година <i>Катерина Мирчевска</i>	147
“Those Months Remained Completely Empty (White) in the Annual Diary”: Memories of Krste Crvenkovski about the Skopje Earthquake in 1963 <i>Katerina Mirčevska</i>	147
Краток осврт на демографската структура на населението во Кривопаланечкиот Регион низ призмата на образованието (1991 – 2021) <i>Мартин Додевски</i>	159
A Brief Overview of the Demographic Structure of the Population in the Kriva Palanka Region through the Lens of Education (1991 – 2021) <i>Martin Dodevski</i>	159

МАТЕРИЈАЛИ – MATERIALS

Ракописите од библиотеката на Иса-бег во Скопје – единствени остатоци од една од првите исламски библиотеки на Балканот <i>Марија Кавчиќ</i>	181
The Manuscripts from the Library of Isa-Bey in Skopje – The Only Remains of One of the First Islamic Libraries in the Balkans <i>Marija Kavčič</i>	181
Надгробната плоча со натпис на Тодор Паница во Виена <i>Дарко Леитнер-Стојанов</i>	195
The Tombstone with the Inscription of Todor Panica in Vienna <i>Darko-Leitner-Stojanov</i>	195
Картонот на Михајло Митиќ (Михаило Апостолски) како офицер на Војската на Кралството Југославија <i>Александар Симоновски, Милош Жикиќ</i>	201
Mihajlo Mitich's (Mihailo Apostolski's) File as an Officer of the Army of Kingdom of Yugoslavia <i>Aleksandar Simonovski, Miloš Žikić</i>	201
Од македонската дипломатска традиција: амбасадори од Македонија во дипломатската служба на ФНР/СФР Југославија во државите од Централна и од Јужна Америка во периодот 1945 – 1991 година (материјали) <i>Сашо Додевски</i>	233
From the Macedonian Diplomatic Tradition: Ambassadors in the Diplomatic Service of the FNR/SFR Yugoslavia in the Countries of Central and South America in the Period 1945 – 1991 <i>Sašo Dodevski</i>	233
Тестаментите на Сергеј Михајлов и развитокот на музичката уметност во Штип <i>Наташа Диденко</i>	259
The Testaments of Sergey Mihajlov and the Development of Musical Art in Štip <i>Nataša Didenko</i>	259

ПРИКАЗИ - REVIEWS

- Corpus Signorum Imperii Romani, Северна Македонија, том I/1, Тркалезна скулптура*, уредници Вера Битракова Грозданова и Александра Николовска, Македонска академија на науките и уметностите, Истражувачки центар за културно наследство „ЦВЕТАН ГРОЗДАНОВ“, Скопје, 2022, 302 287
- Katerina Mladenovska-Ristovska*
- Corpus Signorum Imperii Romani, North Macedonia, volume I/1, Sculpture in the round*, Editors Vera Bitrakova Grozdanova, Aleksandra Nikoloska, Macedonian Academy of Sciences and Arts, Research Centre for Cultural Heritage “CVETAN GROZDANOV”, Skopje, 2022, 302 287
- Katerina Mladenovska-Ristovska*
- Velika Ivkowska, *An Ottoman Era Town in the Balkans: The Case Study of Kavala*, Routledge, 2022, 207 293
- Nikola Kirik*
- Велика Ивковска, *Град од османлискиот период на Балканот: студија за Кавала*, Рутлиц, 2022, 207 293
- Никола Кирик*.....
- Zoran Janjetović, *Konfrontacija i integracija: nacionalne manjine u Srbiji 1944 – 1964*, Institut za noviju istoriju Srbije, Beograd, 2022, 792 295
- Borče Ilievski*
- Зоран Јањетовиќ, *Конфронтација и интеграција: националните малцинства во Србија 1944 – 1964*, Институт за понова историја на Србија, Белград, 2022, 792. 295
- Borče Ilievski*
- Ивана Коматина, *Крал Стефан Урош I Велики и негов век*, Посебна издања, књига 76, Историјски институт, Београд, 2021, 403 301
- Dragan Zajkovski*
- Ивана Коматина, *Кралот Стефан Урош I Велики и неговото време*, Посебни изданија, књига 76, Историски институт, Белград, 2021, 403 301
- Драган Зајковски*
- Салим Кадри Керими, *Иселувањето на Турците од Македонија во Турција, по Втората светска војна*, Академски печат, Скопје, 2021, 565 307
- Зеќир Рамчиловиќ*
- Salim Kadri Kerimi, *The Emigration of Turks from Macedonia to Turkey after the Second World War*, Akademski pečat, Skopje, 565 307
- Zekir Ramčilović*

Наташа Диденко, <i>Октомвриски фестивали на народни игри и песни во Битола, Штип и Скопје (1947–1952)</i> , Скопје, 2021, 167	
<i>Билјана Ристовска-Јосифовска</i>	311
Nataša Didenko, <i>October Festivals of Folk Dances and Songs in Bitola, Štip and Skopje (1947 – 1952)</i> , Skopje, 2021, 167	
<i>Biljana Ristovska-Josifovska</i>	311

СООПШТЕНИЈА – ANNOUNCEMENTS

International Conference of Anthropology <i>Cultural Pluralism in Postmodern World: Public Sphere, Religion, Social Ethics</i> , Moldova, February 16 – 17, 2023	
<i>Nataša Didenko</i>	317
Меѓународна научна конференција <i>Културниот плурализам во постмодерното општество: јавна сфера, религија, социјална етика</i> , Република Молдавија, 16 – 17 февруари 2023 година	
<i>Наташа Диденко</i>	317
Грант на програмата „Хоризонт“ на Европскиот истражувачки совет: „Македонија(-и) како лабораторија за балканскиот авторитаризам“	
<i>Петар Тодоров</i>	321
“Horizon” European Research Council Grant: “Macedonia(s) as a Laboratory for Balkan Authoritarianism”	
<i>Petar Todorov</i>	321
I студиски ден на Институтот за национална историја на тема <i>Македонската академска култура (историски почетоци и етапи)</i> – по повод 145-годишнината од раѓањето на Димитрија Чуповски (1878 – 1940), одржан на 3 мај 2023 година во Скопје	
<i>Билјана Ристовска-Јосифовска</i>	323
First Study Day at the Institute of National History on the Topic of <i>Macedonian Academic Culture (Historical Beginnings and Stages)</i> - on the Occasion of the 145 th Anniversary of the Birth of Dimitrija Čupovski (1878 - 1940), Held on May 3, 2023 in Skopje	
<i>Biljana Ristovska-Josifovska</i>	323

IN MEMORIAM

In memoriam: Милан Бошкоски (1953 – 2023)	
<i>Драган Зајковски</i>	327
In memoriam: Milan Boškosi (1953 – 2023)	
<i>Dragan Zajkovski</i>	327
In memoriam: Корнел Флејшер (1950 – 2023)	
<i>Неџад Мехмедовиќ</i>	329
In memoriam: Cornell Fleischer (1950 – 2023)	
<i>Nedžad Mehmedović</i>	329

ВО ПОТРАГА ПО ПРОЛЕТНИТЕ ПОПЛАВИ: КОН ПРАШАЊЕТО ЗА ТОА КАКО И КОГА ОСМАНЛИИТЕ ЗАПОЧНАЛЕ СО ПРОИЗВОДСТВО НА ОРИЗ НА БАЛКАНСКИОТ ПОЛУОСТРОВ

*Александар Шопов**

Abstract: Since the 1970s, scholars of Ottoman history such as Nicoară Beldiceanu, Irène Beldiceanu-Steinherr, Halil Inalcik, and Aleksandar Stojanovski have attributed the spread of rice cultivation in the Balkan Peninsula to Ottoman conquest. The central regions of this new agricultural production included Thrace, particularly in the valleys along the Maritsa River; Macedonia in the valleys of the Vardar, Struma, and Mesta rivers; Thessaly; the valley of the Osum River in Albania; and the Nishava River in Serbia. These were also the regions through which the Ottomans advanced into the Balkan Peninsula in the last decades of the 14th century. Despite the initial studies on risiculture in the region, which primarily focused on its political and economic aspects, little has been written on how the introduction of rice cultivation influenced agricultural practices and knowledge in the early years. This article aims to address this gap by utilizing Ottoman archival and narrative sources that shed light on the creation of new forms of agricultural practices and knowledge. It argues that the earliest rice plantings occurred in areas prone to late winter and spring floods, which enriched the soil with organic matter and minerals, enabling rice-growers to maintain soil quality and sustain continuous rice cultivation. Additionally, the article discusses the spread of rice cultivation and consumption in Western Asia before the Ottoman introduction of rice to the Balkan Peninsula. It suggests viewing the spread of rice cultivation and consumption in the Balkans as one episode in the global history of rice, tracing the expansion of fast-ripening rice varieties from China, through the Mongol conquest, to northern Iran and northern Anatolia between the 11th and the 14th centuries.

Keywords: rice, agriculture, Ottomans, Balkan Peninsula, Anatolia, Ilkhanid Dynasty, China.

* Државен универзитет на Њујорк во Бингамтон, редовен професор, е-адреса: ashopov@binghamton.edu.

Оризот е еден од основните прехранбени продукти на Балканскиот Полуостров денес и тој е составен дел од македонската кујна и од регионалните кујни. Јадењата како прилепскиот ширден, елбасан тавата, сутлијашот и други се незаменлив дел од културата на народите од регионот. Османистите Никоара Белдичану и Ирене Белдичану-Штајнхер, Халил Иналцик, како и македонскиот историчар Александар Стојановски, сметаат дека ширењето на оризот и на оризовата култура во овој регион временски се совпаѓа со османлиското освојување на Балканскиот Полуостров, или Румелија (земја на Римјаните), како што Османлиите го нарекувале овој регион.¹ Како центри на производството на оваа нова земјоделска култура, во османлиската архивска граѓа од XV век се споменуваат Тракија, особено градот Филибе/Пловдив и неговата околина по текот на реката Марица, долината на реката Вардар во Македонија, долниот тек на реките Струма и Места, како и долините на реките Осум во Јужна Албанија и Нишава во Србија. Големи количества на османлиски ориз одгледуван во овој регион биле извезувани во соседните османлиски региони, вклучително и во османлиската престолнина Истанбул, каде што особено бил ценет пловдискиот ориз.² Во средината на XVI век, оризот од Балканскиот Полуостров се извезувал и во Анкона, Италија,³ од каде што бил носен и понатаму по трговските рути на новите глобални пазари создадени по европските освојувања во Атлантикот и во Индискиот Океан.⁴ Во раниот модерен период (XVI – XVIII век), одгледувањето и консумацијата на оризот стануваат глобален феномен.⁵ Во светската историографија, акцентот во ова глобално ширење на употребата на оризовата култура се става врз неговото европско и прекуокеанско распостранување, како што е, на пример, претворањето

¹ Nicoară Beldiceanu and Irène Beldiceanu-Steinherr, I. 1978. „Riziculture dans l’empire ottoman (XIVe-XVe siècles)“. *Turcica* 9, 2-10, 9-28; Halil Inalcik, „Rice Cultivation and the çeltükci-reaya System in the Ottoman Empire“. *Turcica* 14 (1982), 69-141; Александар Стојановски, *Раја со специјални задолженија во Македонија: војнуци, соколари, оризари и солари*. Скопје, 1990.

² Во 1525 година само пловдискиот ориз е забележан во листата со цени на производи кои се продавале во Истанбул. Halil Sahilioglu, „Osmanlılarda Narh Müessesesi ve 1525 Yılı Sonunda İstanbul’da Fiyatlar“, *Belgelerle Türk Tarihi Dergisi* 1 (1967).

³ ASAn (Archivio di Stato di Ancona), ACAn-Antico Regime (Archivio Comunale di Ancona), Patti, Ordini e Capitoli diversi no. 13, *Capitoli et ordini di pagamenti della doana terrestre et marittima*, f. 13r, 20r, 29 April 1558. Тука би сакал да му се заблагодарам на Марко Али Спадачини, докторанд на Државниот универзитет на Њујорк во Бингамтон, кој со мене ги сподели документите од Архивот во Анкона во кои се забележани царинските тарифи за оризот со потекло од Османлиската Империја.

⁴ Aleksandar Shopov, „Cities of Rice: Risculture and Environmental Change in the Early Modern Ottoman Balkans“, in *Levant: The Journal of the Council for British Research in the Levant*, 51:2 (2019), 169-183.

⁵ Еден од поновите научни трудови за оваа проблематика е зборникот објавен од: Francesca Bray, Peter A. Coclanis, Edda L. Fields-Black and Dagmar Schäfer, *Rice: Global Networks and New Histories*. Cambridge University Press, 2015.

на Северна Италија во оризопроизводствен регион во XVI век и воведувањето на производството на ориз во Америка од страна на европските колонизатори.

Во последните децении на XX век во светската историографија, при проследувањето на ова прекуокеанско распространување на производството на ориз се обрнува сè повеќе внимание на теми поврзани со искуството, техниките и со познавањето на одгледувањето на оваа култура кај западноафриканските поробени земјоделци. Тие ги практикувале овој тип земјоделски активности во својата татковина и ги пренеле во европските колонии на американскиот континент.⁶ Овој нов историографски пристап го поткопува доминантниот европоцентричен пристап кон прашањето за глобалното ширење на оризовата култура присутен во светската историографија, кој го истакнува клучното влијание на западноевропските општества и на колонијалните администрации како во ширењето на употребата на оризовата култура така и на другите видови растенија низ целиот свет. Поттикнат од овие нови историографски трендови, во оваа статија давам одговор на тоа зошто и на кој начин се шири оризовата култура на Балканскиот Полуостров и го опишувам нејзиниот пат пред да се одомаши во регионот, со аргументација дека тоа е само една епизода од глобалното распространување на брзорастечките сорти ориз во периодот помеѓу XI и XIV век.

Оризот во историските проучувања честопати се разгледува од аспект на неговото место во социјалната и во културната историја, а притоа се заборава дека тој има свој биолошки циклус и биолошка разновидност. Воведувањето на производството на ориз на Балканскиот Полуостров било со брзорастечките сорти, кои од XI век преку Кина и Патот на свилата се прошириле во Анадолија, а оттаму и на Балканскиот Полуостров, од каде што, најверојатно, во XVI век биле пренесени во Северна Италија. Во периодот пред XI век производството на ориз, пред сè во Азија, се развивало со спорорастечките сорти (потребни им се околу 150 дена да узреат), кои биле соодветни само за најјужните делови на континентот со тропска и со полутропска клима (Индија, Јужна Кина и Југосточна Азија).⁷

Генерално, во историографијата, производството на ориз на Балканскиот Полуостров се проучува од аспект на новите османлиски институции кои биле воспоставени со цел да го поттикнат тоа производство, пред сè, со создавање на група заштитени земјоделци – оризопроизводители, кои за возврат за своето учество во производството на ориз, од османлиската власт добиле повластен статус за плаќање на даноците. На првите децении од воведувањето на производството на ориз им е посветено малку внимание и поради скудната османлиска архивска граѓа од крајот на XIV и почетокот

⁶ Judith Ann Carney, *Black Rice: the African origins of Rice Cultivation in the Americas*. Cambridge, Harvard University Press, 2001.

⁷ Ping-Ti Ho, „Early-Ripening Rice in Chinese History“, *The Economic History Review* 9, 2 (1956), 200–218.

на XV век. Поради тоа, доајенот на османистиката, Халил Иналцик, забележал дека тврдењата на османлиските историчари од XVI век, Идрис-и Битлиси и Хоџа Садедин, дека започнувањето на земјоделското производство на ориз во Филибе/Пловдив било организирано од страна на османлискиот командант Лала Шахин по заземањето на градот во 1365 година (како и за огромно производство на ориз уште од тој период) се неосновани и дека овие искази се рефлексивна на реалноста од втората половина на XV век, од кога датираат најстарите дефтери за државните приходи од ориз.⁸ Неодамнешното објавување на два османлиски дефтери од 20-тите години на XV век, во кои се забележани бројот на градското население и на земјоделците во ејалетите на Копрулу (Велес) во Македонија и на Изникумид (Измит) во Североисточна Анадолија, овозможува подетално проучување на оризопроизводството во раниот османлиски период.⁹ Овие нови извори разгледувани заедно со подоцнежните дефтери, како и со некои дополнителни османлиски наративни извори, создаваат нова слика за воведувањето на оризот како клучна земјоделска култура во раниот османлиски беглик: укажуваат на географските локации каде што првично почнал да се одгледува, како и на институциите кои во раниот османлиски период ја воведувале оризовата култура на Балканскиот Полуостров. Во првите децении од османлиската власт, производството на ориз се практикувало на површини кои се наоѓале по течението на реките, кои, најверојатно, биле периодично поплавувани, што ја отстранувало опасноста од испоснување на земјата. Како што ќе видиме подолу, тоа било случај во Велешко, Скопско и во Солунско во првите декади по османлиското освојување на овие региони, но и подоцна, како и во околината на градот Ниш кон крајот на XV век, каде што поради производството на ориз, речниот шумски појас бил исечен со цел да се отвори простор за садење на оризот.¹⁰

Воведувањето на оризот како земјоделска култура на Балканскиот Полуостров во првите децении по османлиските првични освојувања во регионот предизвикало длабока промена во земјоделското производство. Новите земјоделски површини насадени со ориз давале дополнителен принос од житарки, покрај од жито и од јачмен, култури кои биле одгледувани пред османлиските завојувања. Садењето и жетвата на оризот се правеле во различен период од оние на житото и на јачменот, со што е создаден алтернативен извор на приноси доколку жетвата на житото и на јачменот не биде успешна. Нови оризови приноси значеле и поголемо производство на храна во

⁸ Halil Inalci, „Rice Cultivation and the çeltükci-reaya System in the Ottoman Empire“, *Turcica* 14 (1982), 69-141.

⁹ Evgeni Radushev, Uğur Altuğ, *1422-1423 Tarihli Köprülü, Kastoriya ve Koluna Vilâyetleri Mufassal Defteri*. Istanbul, 2016; Nazım Yılmaz, H.Osman Yıldırım, *Kocaili Sancağı Iznikümid, Gegivize, Yoros, Şili, Kandır: XV. Yüzyıl Başlarına Ait En Erken Tarihli Mufassall Tahrir Defteri*. Ankara, 2022.

¹⁰ А. Стојановски, *Рација...*, 114.

регионот, што придонело за понатамошно зацврстување и ширење на османлиската власт на север кон Централна Европа. Воведувањето на оризовата култура во раниот османлиски период (крајот на XIV и во XV век) се правело во близина на битните воено-административни центри од кои се ширела османлиската власт. Во XVI век производството на ориз ќе започне и на поголема оддалеченост од важните урбани центри, како што е случајот со оризовите насади во Кочанско. Ваквата географска распределба на раните османлиски оризишта, како и други индикации, за кои ќе зборувам подолу, укажуваат на сличности со распространувањето на оризот во Анадолија за време на монголската Илханска династија (1256 – 1335). Политичкото, економското и културното влијание на Илханите врз османлискиот беглик во Анадолија, како и врската на Анадолија со Кина (каде што брзорастечките сорти ориз се рашириле во XI век) што ја воспоставува Илханската династија кон крајот на XIII и во почетокот на XIV век, укажуваат на тоа дека воведувањето на оризот како земјоделска култура на Балканскиот Полуостров кон крајот на XIV и во почетокот на XV век е нераскинлив дел од глобалната историја на доцниот среден век.

Оризот и османлиската власт во новоосвоениот Копрулу/Велес

Најстариот запис за оризот како земјоделска култура на Балканскиот Полуостров, или Румелија, како што Османлиите го нарекувале регионот јужно од Босна и Северна Србија и источно од Албанија, е забележан во османлискиот дефтер од 1422/1423 година, кој се однесува на Копрулу (Велес) и на селата што му припаѓале на градот и на административната единица наречена вилает, чиј центар бил самиот град.¹¹ Овој дефтер е еден од најстарите зачувани османлиски дефтери и тој бил составен речиси три децении по освојувањето на градот Копрулу/Велес (најверојатно освоен од султанот Бајазид [1389 – 1402] во 1395 година), за време на првите години од владеењето на султанот Мурад II (1421 – 1444 и 1446 – 1451), таткото на далеку попознатиот Мехмед Освојувачот (османлискиот султан кој го освоил Константинопол во 1453 година). На првите четири страници од овој дефтер, османлиските попишувачи (во овој период попишувачите биле претставници од локалното население и претставници од централната администрација)¹² ги запишале даноците и таксите од самиот град Копрулу/Велес кои му припаѓале на субашијата или на командантот на градот, Шејх-бег. Исто така, на овие први страници се запишани изворите на приходи од градот како што се пазарната такса, данокот на свињи и данокот од воденици. Водениците, најверојатно, за својата работа ја користеле водата од реката Вардар и од нејзините притоки, на

¹¹ E. Radushev, U. Altuğ, *1422-1423...*

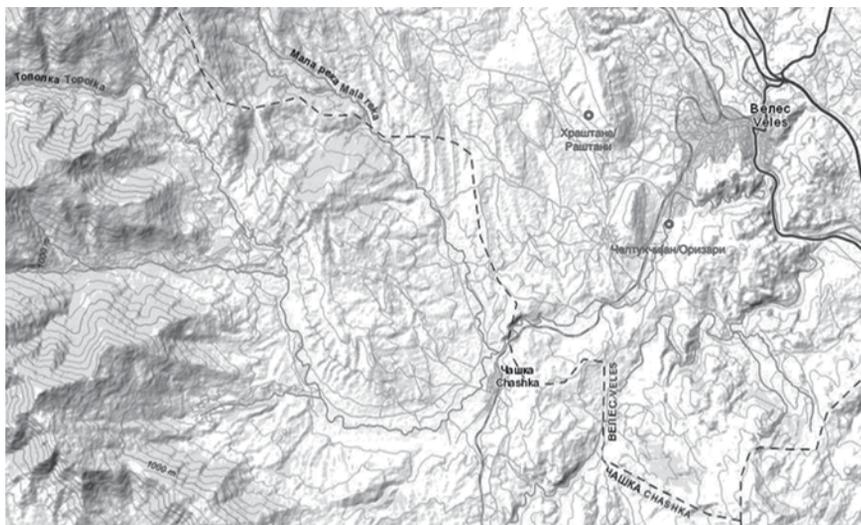
¹² H. Inalcik, *Hicri 835 Tarihli Sûret-i defter-i Sancak-i Arvanid*. Ankara, 1954, XVII.

пример, од реката Тополка. Вкупниот број лица запишани во дефтерот изнесува 238, од кои 9 се муслимани, 181 се христијани (овие лица се водат како претставници на муслимански и на христијански домаќинства: хане-и муслим и хане-и гебр), 30 се неженети и 18 се вдовици. Вкупните приходи од градот и од неговите жители изнесуваат 16 360 акчиња. Важно е да се забележи дека во рамките на приходите од самиот град (нефс-и Копрулу), османлиските попишувачи ги вклучиле и приходите од житото, јачменот, ленот, памукот и од грозјето, кои учествуваат со речиси две третини во целокупниот приход што градот му го давал на османлискиот командант. Тука е особено важно да се забележи одгледувањето на памук и на лен во околината на градот, две земјоделски култури кои се употребуваат во текстилното производство. Памукот во доцниот среден век се здобива со доминантна позиција во текстилната индустрија во Египет и во Сирија, но сè позасилено и во Северна Италија, така што присуството на оваа земјоделска култура ни дава за право да кажеме дека уште во првите децении од османлиското владеење, новоосвоените османлиски територии во Македонија биле вклучени во глобалните економските текови.¹³

Веднаш под информациите што се однесуваат на градот Велес и на неговите приходи, османлискиот попишувач ги запишал селата што му носеле приходи на субашијата на градот, гореспоменатиот Шејх-бег. Тука не случајно попишувачите како прво го забележале селото Челтукчијан, чие име на османлискотурскиот јазик значи 'оризари' или 'оризопроизводители' (*челтук* на персиски значи 'необработен ориз', турскиот суфикс *-чи* означува припадност/професија, а *-ане* персиска форма за означување множина). Според записот на попишувачот, приходите од ова село, во кое живееле 8 домаќинства (*хане*) и 3 вдовици, му припаѓале на субашијата и биле во износ од 170 акчиња. Селото Челтукчијан, најверојатно, било лоцирано на местото на денешното Горно Оризари, кое се наоѓа на околу 5 километри југозападно од градот Велес. Селото се наоѓа во долината на реката Тополка, која извира од планината Мокра или Јакупица, во близина на нејзиниот највисок врв Солунска Глава (2 540 метри), и тече 45 километри до нејзиниот влив во реката Вардар. Оризовите полиња, најверојатно, се наоѓале во малата котлина (широка околу 1 километар) низ која тече Тополка, при самиот нејзин влез во карпестата клисура долга околу 3 километри, низ која тече реката пред да се влее во Вардар. Слично како и со дел од селата во Скопско кои во XV век се заведени како оризарски, и Челтукчијан се наоѓа во долниот дел

¹³ Maureen Fennell Mazaoui, „The Cotton Industry of Northern Italy in the Late Middle Ages: 1150-1450“, *The Journal of Economic History* 32, 2 (1972), 263-286. Во османлиската историја *Хешт бихишт*, напишана од страна на Идриз-и Битлиси на персиски и посветена на османлискиот султан Бајазид 2, Македонија или Македон се опишува како територија која заедно со Унгарија и земјата на Франките (Френк) ја опкружуваат Босна, а во чие продолжение е Арнавут (Албанија). Види: Idriz-i Bitlisi, *Heşt Behişt XII. Ketibe Fatih Sultan Mehmed Devri* 1451-1481. Уредено и преведено од Muhammed Ibrahim Yıldırım. Ankara, 2013, 54.

од сливно подрачје на река чии води со пролетното топење на снегот во нејзиното широко сливно подрачје ја поплавувале котлината низ која тече (види мапа бр. 1 и 2).

Мапа бр. 1: Сливното подрачје на реката Тополка и местоположбата на селото Челтукчијан/Оризари

Од Челтукчијан, османлиските попишувачи тргнале на север и го регистрирале селото Раштани, кое се наоѓа на околу 5 километри западно од градот Велес. Во него регистрирале приходи од ориз кои се запишани заедно со оние од производството на памук (овој пат користејќи го арапскиот збор за обработен ориз, *ерз*). Селото Раштани се наоѓа во една од долините на планината Голешница, која има врвови помеѓу 1 000 и 2 000 метри, низ која тече река со далеку помало сливно подрачје од она на Тополка. Најверојатно поради послабиот водотек и послабите плодородни наноси потребни за оризовите растенија, нешто за кое подетално ќе зборувам подолу, во опширниот пописен дефтер од 1467/1468 година Раштани повеќе не е забележано како село кое произведува ориз.¹⁴ Селото повторно ќе се појави како оризарско во пописот од 1568/1569 година, но оризарството било само еден дел од вкупното земјоделско производство со кое се занимавале 19 муслимански и 59 христијански семејства, а во кое доминирале житарството и лозарството.¹⁵ За разлика од Раштани, според дефтерот од 1467/1468, селото Челтукчијан/Оризари се издигнало во центар на ори-

¹⁴ Методија Соколовски, Александар Стојановски, *Турски документи за историја на македонскиот народ*, 4. Скопје, 1971, 137, 138.

¹⁵ Александар Стојановски, Драги Ѓоргиев, *Турски документи за историјата на македонскиот народ: опширен пописен дефтер за казите Костур, Серфице и Велес од 1568/9 година*, том VII, книга 2. Скопје, 1999, 390–393.

зопроизводството. Османлиските попишувачи во споменатиот дефтер забележале зголемување на бројот на семејствата што се занимавале со оризарство од 8 на 44 (24 муслимански и 20 христијански), како и 4 неженети. Попишувачот забележал 4 ослободени роба кои го прифатиле исламот меѓу 24-те муслимани кои биле регистрирани како оризопроизводители.

Попишувачите ја забележале и површината на која се садело ориз во селскиот атар, чија реколта му припаѓала на сопственикот на тимарот, при што било определено 6 муда тохум да даваат муслиманите и 10 муда тохум христијаните (*муд* е единица за волумен на житарки, а *тохум* на турски значи и 'семе'). Доколку ги примениме пресметките што ги направил Александар Стојановски за површината на еден муда тохум во оризиштата во Кочанско и во Кумановско во XVI век (5 780 м² во првиот и 5 749 м² во вториот случај),¹⁶ тогаш може да се каже дека станува збор за околу 100 000 м² или 10 хектари засадени со ориз кои им давале околу 8,5 тони чист ориз со вредност од 12 000 акчиња на спахиите Хамза, Ајдин, Дедие, Остоја, Драгош и Никола (целокупното производство е тешко да се определи бидејќи не знаеме како точно се одредувал десетокот во овој конкретен случај).¹⁷ Во пописот направен во 1568/1569 година, селото Челтукчијан/Оризари било забележано како Горно Оризари, но османлиските попишувачи не регистрирале производство на ориз во него. На негово место и во непосредна близина на реката Тополка се создало ново село, кое османлиските попишувачи го нарекле Долно Оризари. Ова ново село, според попишувачите, било неодамна населено со 25 оризари со муслиманска и 1 оризар со христијанска вероисповед, кои ја презеле обврската од 28-те муслимани кои живееле во Горно Оризари да остваруваат поголеми приноси од оризот, а за возврат да не бидат оданочени со вонредни давачки (*авариз*).¹⁸ Причината за преносот на оризарските обврски, според попишувачите во 1568/1569 година, биле географската оддалеченост на Горно Оризари од нивите на кои се садел оризот и неможноста да го произведат количеството ориз определено од страна на државата. Денешното Горно Оризари е сместено на падините на ридот северно од реката Тополка, додека Долно Оризари се наоѓа во самата котлина низ која тече истата река и каде што се наоѓале оризовите насади.

Веднаш по селото Челтукчијан/Оризари, на последните страници од пописот од 1467/1468 година кој се однесува на Копрулу/Велес и на велешките села, попишувачите го забележале и Велешкиот Јаз/Канал, кој носел вода за оризопроизводителите во Велешката Котлина непосредно до градот. Во оваа котлина, која честопати била погодена од пролетното зголемување на водостојот на реката Вардар и на нејзините

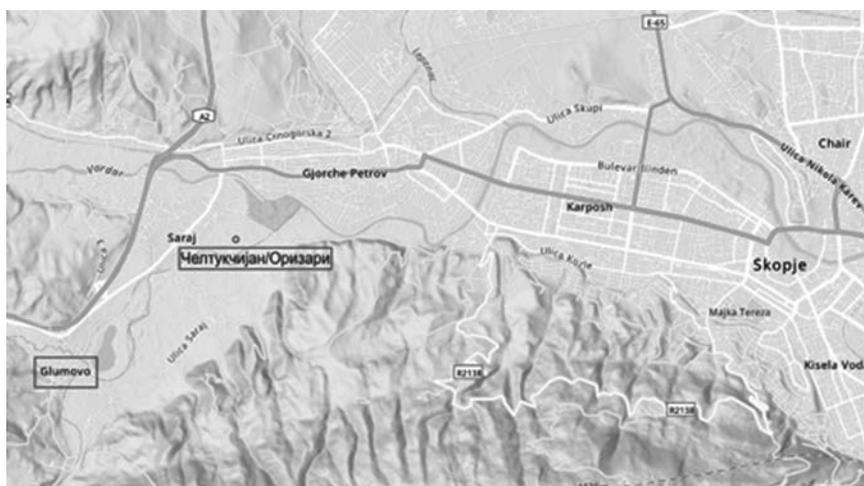
¹⁶ А. Стојановски, *Раја...*, 120.

¹⁷ М. Соколовски, А. Стојановски, *Турски документи*, 4, 191, 192.

¹⁸ А. Стојановски и Д. Ѓоргиев, *Турски документи...*, том VII, книга 2, 494, 495.

притоки во тој регион, ориз одгледувале 28 христијански семејства и 3 неженети.¹⁹ Дефтерот од 1467/1468 година укажува на тоа дека муслиманските доселеници од Анадолија многу бргу по воспоставувањето на османлиската власт во Велешко му ги пренеле техниките и знаењата поврзани со оризопроизводството на македонското население со христијанска вероисповед. Пописниот дефтер од 1568/1569 година, пак, ја регистрира новонастанатата ситуација во однос на оризарството во Велешко, каде што оризарите се населувале до самите оризови насади, во непосредна близина на реката Тополка (во случајот со Долно Оризари), но исто така и со ширењето на оризопроизводството по горниот тек на реката Тополка (југозападно од градот Велес), во селата Витлани, Бусилци и Отиштено, кои биле вклучени во султанскиот хас.²⁰

Овие податоци го покажуваат следното. Не случајно токму најблиските села до градот се регистрирани како единствените во вилаетот Копрулу/Велес во кои населението произведувало ориз во првите три децении од османлиското освојување. Новите османлиски власти го развивале оризопроизводството во непосредната близина на градовите, а таков е случајот и со градот Скопје, чии околни села во кои се произведувал ориз во XV от век (Челтукчијан/Оризари, Лепенец, Глумово и Бардовци) се наоѓале на устието на реките Лепенец и Треска во реката Вардар (види мапа бр. 2).²¹

Мапа бр. 2: Села во кои се одгледувал ориз во Скопско – Челтукчијан/Оризаре и Глумово, лоцирани во непосредна близина на реките Вардар и Треска

¹⁹ М. Соколовски, А. Стојановски, *Турски документи...*, 4, 193.

²⁰ А. Стојановски, Д. Ѓоргиев, *Турски документи...*, том VII, книга 2, 366–370, 413–414. Во овие три нови оризарски села, христијаните го сочинуваат мнозинството на регистрирани оризари.

²¹ М. Соколовски, А. Стојановски, *Турски документи...*, 4, 435–437.

Близината на градот, а не само водниот потенцијал потребен за одгледување на оризот, била од исклучително значење за успешноста на оризопроизводството. Субашијата на градот Копрулу/Велес поседувал административна моќ со која можел да го организира самото производство, кое зависело од ангажирањето поголема работна сила (за уредување и одржување на каналите со вода, плевеење итн.). Во таа задача, секако, му помагал и кадијата (судијата) на шеријатскиот суд во Копрулу/Велес. За време на владеењето на Мурад I (1361 – 1389), со воспоставување на функцијата кадијаскер (врховен воен судија) се засилила контролата на султановата администрација врз работата на кадиите во провинциите, што придонело за создавање на нови продуктивни земјоделски и занаетчиски потенцијали.²²

Владеењето на Мурад I и на Бајазид I на крајот од XIV век, кога се освоени Македонија и голем дел од Балканскиот Полуостров, се смета за еден од битните пресвртни периоди во текот на османлиското владеење. Особено по битката на реката Марица во 1371 година, Османлиската династија успеала да ги надвлее пограничните османлиски команданти и со тоа да го почне процесот на засилена централизација.²³ Создавањето на османлиските дефтери како што е дефтерот кој се однесува на Копрулу/Велес и кој датира од 1422/1423 година е, всушност, производ на процесот на централизација, со што се воспоставува посилна контрола во провинциите. Велешкиот субашија Шејх-бег, кој бил директен претставник на османлиската власт, според дефтерот од 1422/1423, располагал со *тимар* во кој биле вклучени лукративните приходи од градот, како и од најблиските села до градот, чии производи со поголема леснотија можеле да се пласираат како на локалниот пазар така и на регионалните пазари.²⁴ Институцијата субашија за време на владеењето на Мурад I, најверојатно, се претворила во противтежа на моќта на пограничните команданти, кои во првите децении од постоењето на османлискиот беглик имале посамостојна улога. Пописот од 1467/1468 година, пак, укажува на тоа дека субашијата на Копрулу/Велес, Сулејман-бег, повеќе не го контролирал производството на ориз во непосредната близина на градот, што целосно се совпаѓа со опаѓањето на моќта на османлиската институција *субашилак* во втората половина од XV век и нејзиното претворање првенствено во институција за чување на редот и мирот во градовите.²⁵ Во раниот османлиски период,

²² Cemal Kafadar, *Between Two Worlds: The Construction of the Ottoman State*. University of California Press, 1995, 142.

²³ C. Kafadar, *Between Two Worlds...*, 116.

²⁴ Халил Иналџик при анализата на најстариот пописен дефтер за Албанија од 1431 година забележал дека институцијата субашија била воведена веднаш по освојувањето на регионот кон крајот на XIV век. Halil İnalcık, „Ottoman Methods of Conquest“, *Studia Islamica*, 2 (1954), 110.

²⁵ TDV İslam Ansiklopedisi, „Subaşı“, 37, 447–448. <https://islamansiklopedisi.org.tr/subasi> (проверено на: 5 август 2023).

османлиските субашии не биле задолжени само за чување на безбедноста на градовите и на нивната околина. Во периодот пред владеењето на Мехмед Освојувачот тие биле надлежни и за локалните проблеми и за одржување на месните традиции и правила, како и на султанското право (*канун*) кое произлегувало од султанските одредби.²⁶ Токму во периодот на османлиското завојување на Македонија, за време на владеењето на Мурад I, *канунот* станува битен елемент во османлиската правна практика со кој, меѓу другото, се одредувале законските и даночните прописи поврзани со производството на ориз (распределба на водата, обезбедување повластен статус на оризопроизводителите).

Во периодот пред османлиските завојувања на Македонија, оризопроизводството не е посведочено во историските извори. Сопствениците на феудални лена пред османлиските завојувања, за разлика од оние по османлиското освојување, имале поголем степен на самостојност. Таков бил и случајот со османлискиот беглик во неговите први децении од постоењето, особено за време на владеењето на Осман (1299 – 1324), основачот на Османлиската династија. Создавањето на централизирана османлиска власт за време на Мурад I се одвивало преку регулирање на доделувањето на *тимарите*, односно на приходите од даноците за рајата (христијанско и муслиманско население кое ја користело државната земја) на воената класа (*аскери*), елиминирање на автономијата на пограничните команданти, јакнење на институциите субашија и кадија, преку кои централната власт ги уредувала производствените односи во провинциите, како и преку воспоставување на постојана војска (јаничари/нова војска), која директно ѝ била подредена на османлиската централна власт. Горенаведените мерки го карактеризираат новиот политички и економски контекст, кој создал плодна почва за воведување нови земјоделски култури.

И сумарниот дефтер од 1431 година за Албанија, настанат осум години по оној за Велес, се вбројува меѓу најстарите османлиски документи кои содржат податоци за најраната историја на оризопроизводството на Балканскиот Полуостров. Исто како и во случајот со Велес, оризовите полиња се наоѓале во непосредна близина на важните урбани центри во тој регион, како што се Гирокастро и Берат. Оризопроизводството во овој дефтер е забележано во селото Либахове, кое се наоѓа наспроти градот Арјурикастри/Гирокастро, на самиот раб од котлината низ која тече реката Дрино и на околу 18-ина километри од градот. Селото Либахове давало данок во вредност од 9 277 акчиња, во кои биле вбројани и 12 муда ориз.²⁷ Ова се далеку поголеми количини од оние забележани за околината на градот Велес. Близината на пристаништата во Јонското Море преку кои оризот се извезувал во медитеранскиот басен ги поттик-

²⁶ Ibidem.

²⁷ Halil Inalcik, *Hicri 835 Tarihli Sûret-i defter-i Sancak-i Arvanid*. Ankara, 1954, 2.

нало османлиските власти да организираат помасовно производство на ориз во овој регион. Во Берат е забележано селото Дранове, кое се наоѓа на 20-ина километри од градот, во подножјето на планината Томор, на една од притоците кои се влеваат во реката Осум, која тече низ градот Берат. Селото плаќало данок во вредност од 3 175 акчиња, вклучително и 1 мудариз.²⁸ За огромното значење на оризопроизводството во овој регион за османлиската централна власт говори и фактот дека селото Либахове неколку децении подоцна ќе биде вклучено во султанските хасови на Мехмед Освојувачот (види мапа бр. 3).²⁹

Мапа бр. 3: Селото Либахове, градот Гирокастро и долината на реката Дрино

И во случајот со селата кои произведувале ориз во Јужна Албанија, можеме да забележиме дека раното османлиско оризопроизводство во овој регион, како и она во Македонија, се развивало на места што се наоѓале во близина на реки и чија географска местоположба придонесувала да бидат погодени од зголемувањето на водостојот во пролетниот период. За малата котлина во која се наоѓа велешкото село Челтукчијан/Оризари, а низ која тече реката Тополка пред да се влее во реката Вардар, е карактеристично особено пролетното зголемување на водостојот поради големото сливно подрачје на реката, во кое се наоѓаат највисоките врвови на планината Караџица, вклучуваќи го и нејзиниот највисок врв Солунска Глава (2540 метри). Ист е случајот и со скопските оризарски села кои се наоѓаат во југозападниот дел од Скопската Котлина, каде што реките Треска и Лепенец се влеваат во Вардар. Големото сливно подрачје на реката

²⁸ H. Inalcik, *Hicri* 835, 5.

²⁹ *Ibid.*, XXIII.

Треска, особено за време на топењето на снегот во планинскиот масив Бистра каде што извира таа, предизвикува излевање на речното корито и поплави по течението на реката. Тоа се однесува и на притоците на Треска, како што е и Сува Река, во чие сливно подрачје се наоѓа оризарското село Глумово. Оваа река во последните децении еднаш во една или две години се излева од коритото и го поплавува атарот на селото.³⁰ Скопското оризарско село Челтукчијан/Оризари, пак, се наоѓа на самиот влив на реката Треска во реката Вардар, каде што и двете реки се излевале во раните пролетни месеци. Во катастрофалната поплава во Скопје и во Скопско во 1962 година, Сарај и Оризари биле особено погодени и покрај браната на Матка, која ги акумулирала надојдените води на Треска.³¹ Сличен е случајот и со селото Челтукчијан/Оризари/Ризос, забележано во сумарниот пописен дефтер за провинцијата Паша од 1445 години, кое се наоѓало во вилаетот Авретхисар.³² Ова село е лоцирано на самиот излез од последната клисура (наречена Ченгене) низ која тече реката Вардар пред да се дојде до Солунското Поле и да се влее во Егејското Море. И тука, најверојатно, надојдените пролетни води на реката Вардар се излевале од речното корито во атарот на селото Челтукчијан/Оризари/Ризос, а подоцна, во текот на пролетта, овие предели биле насадени со ориз. Слична поставеност на оризовите насади има и во Ниш, каде што оризопроизводството, кое го вовеле Османлиите во периодот помеѓу 1386 и 1413 година, се развивало на самиот излез од Сиќевачката Клисура, во непосредна близина на градот, каде што реките Јелашница, Бања и Кутина се влевале во Нишава.³³

Тука се поставува прашањето дали, можеби, во почетните децении на османлиското оризопроизводството во Македонија, оризовите насади се планирале исклучително на површини каде што пролетното зголемување на водостојот и периодичните поплави носеле плодородни наноси и тиња, кои ја збогатувале почвата? Македонскиот историчар Александар Стојановски забележал во османлиска архивска граѓа од XVI век случаи во Македонија кога производителите во Кумановско и во Кочанско сееле ориз во интервали од 2, 6, 11, а во некои случаи и од 12 години. Причината за ова било испостувањето на земјата. Токму поради тоа во почетокот на XX век, само во водоврични места во Кочанското Поле ориз се одгледувал секоја година.³⁴ Најстарите оризарски села во долините на реките Вардар, Треска и Топол-

³⁰ Д. Иваноски, Д. Јанкуловски, В. Паланкова, Б. Илиевски, „План за управување и заштита од ризик од поплави во сливот на река Треска“, ноември 2018, 26. <https://www.moerpp.gov.mk/wp-content/uploads/2015/01/План-за-управување-со-ризикот-од-поплави-во-сливот-на-р.Треска.pdf> (проверено на: 5 август 2023).

³¹ Невен Радически, „Поплавите во НР Македонија во 1962 година низ страниците на Нова Македонија“, *Историја* 57/1 (2022), 253.

³² Halil Inalcik, Evgeni Radushev, Uğur Altuğ, 1445 *Tarihli Paşa livâsı icmal defteri*. Ankara, 2013, 114.

³³ А. Стојановски, *Паја...*, 114.

³⁴ *Ibid.*, 127, 128.

ка се наоѓаат токму во такви предели. Токму овие села во најстарите османлиски дефтери од првата половина на XV век биле заведени како села кои секоја година одгледуваат ориз и голем дел од нив биле именувани како Челтукчијан/Оризари. Сличните географски карактеристики на најстарите оризарски села во Македонија и пошироко на Балканскиот Полуостров укажуваат на тоа дека уште во првите години по османлиското завојување на регионот, новите османлиски власти, како и оризопроизводителите кои заедно со османлиските војски мигрирале од Анадолија на Балканскиот Полуостров, детално почнале да ја проучуваат географијата на регионот, барајќи ги најповолните места за производство на ориз.

При разгледувањето на најраната историја на оризопроизводството во Македонија и на Балканскиот Полуостров мораме да се осврнеме и на биолошкиот аспект на сортите ориз кои биле садени во првите децении од османлиското владеење. Имено, старите сорти ориз во Кочанско се жнеееле кон крајот на септември за разлика од оние кои се одгледувале во XX век, а кои се жнеееле кон крајот на август и се нарекувале *брзица*. Сеидбата, пак, била во втората половина на април и во првата половина на мај.³⁵ Без понатамошни археолошки истражувања кои би ја утврдиле генетската структура на оризовите зрна (доколку бидат пронајдени во слоевите од османлискиот период), тешко е точно да се утврди кои сорти ориз ги користеле османлиските оризопроизводители во Македонија во почетокот на XV век. Во секој случај, можеме со сигурност да кажеме дека сортите што се жнеееле околу сто дена по садењето веќе во XI век биле воведени во Кина.³⁶ Овие нови сорти брзорастечки ориз (старите и попродуктивни сорти кои се саделе уште од антиката се жнеееле по 150 дена) почнале да се садат и во мочуришните региони северно од реката Јангце веднаш по поплавите кои настапувале во средината на летото.³⁷ Тоа овозможувало сеидбата да се изведе пред да настапи зимата. Неколку сорти од ваквиот брзорастечки ориз узривале и за 60-ина дена. Овие брзорастечки сорти, наречени *чампа*, се со потекло од Индија и од Виетнам и тие биле поотпорни на студено време, па така оризовата култура во XI век се проширила во Северна Кина. На овој начин, во Кина драстично се зголемиле површините на кои се одгледувал ориз, што придонело за тоа да се зголеми населението и да се интензивира урбанизацијата.³⁸ Сортите ориз воведени на Балканскиот Полуостров за време на османлиското освојување се, најверојатно, од овој тип брзорастечки ориз, кој можел да се одгледува во покуса сезона и без опасност од тоа реколтата да биде уништена од пролетната и од есенската слана.

³⁵ Љубица Стефановиќ, „О култури пиринча у Кочанском Пољу“, *Гласник Геогр. др.* XVI, 160-161 (цитирано според: А. Стојановски, *Раја...*, 126, фусноти 67 и 68).

³⁶ P.-T. Ho, „Early-Ripening Rice...“, 200-218.

³⁷ *Ibid.*, 214.

³⁸ *Ibidem.*

Во преостанатиот дел од оваа статија ќе го разгледам оризопроизводството во Североисточна Анадолија, каде што е основан османлиски беглик и каде што се забележува врската помеѓу анадолското и кинеското оризопроизводство и присуството на новите сорти брзорастечки ориз. Пред да преминам на ова прашање, да потенцирам дека производството на ориз во првите децении од османлиското владеење било воведено во водоврнични предели, особено во близина на речни корита кои, најверојатно, биле редовно поплавувани или биле мочурливи. Новата жетва на ориз во раната есен создала уште еден дополнителен извор на храна за новата османлиска елита, но и за локалното население, што делумно го објаснува брзото ширење на Османлиите во плодните долини на Тракија, Македонија и на Јужна Албанија, како и засилената урбанизација во XV и во XVI век. Имено, почетните османлиски освојувања на Балканскиот Полуостров и преминот на Османлиите од Анадолија во Галиполе се случиле во период кога оризопроизводството во Северо-западна Анадолија земало сè поголем замав.

Оризопроизводството помеѓу османлиска Северозападна Анадолија и Румелија

Деталните историски студии на аграрната структура на Ангелики Лаиоу укажуваат на тоа дека во византиска Македонија не се одгледувал ориз.³⁹ Во Византија оризот се користел како лек, а не како продукт за редовна исхрана.⁴⁰ Потребите од ориз Византија, најверојатно, ги задоволувала со увоз од Ирак или од Египет, каде што оваа култура почнала да се одгледува интензивно со ширењето на исламот за време на таканаречената Арапска земјоделска револуција помеѓу VIII и XI век.⁴¹ Се поставува прашањето од каде потекнуваат оризот и оризопроизводителите кои се населиле на Балканскиот Полуостров кон крајот на XIV век и поконкретно, како 11-те оризопроизводители во селото Челтукчијан/Оризари забележани во дефтерот од 1422 година се населиле во близината на градот Велес? Иако недоволно истражено, земјоделството има клучна улога во османлиското ширење на Балканскиот Полуостров. Првичните османлиски завојувања во регионот предводени од принцот Сулејман (починал во 1357 г.), синот на владетелот Орхан, се поврзани со населувањето во Галиполе и во Тракија на земјоделци од османлиските територии во Северозападна Анадолија, регион каде што се оформил бегликот на Осман. Според османлискиот учен, историчар и поет Ибн Кемал (1469 – 1539), кој во првата деценија од XVI век

³⁹ Angeliki E. Laiou-Thomadakis, *Peasant Society In the Late Byzantine Empire: A Social and Demographic Study*. Princeton, 1977, 27–28.

⁴⁰ M. Kokoszko, K. Jagusiak, Z. Rzeźnicka, „Rice as food and medication. Ancient and Byzantine medical literature“, *Byzantinische Zeitschrift*, 108/1 (2015), 129–156.

⁴¹ Andrew M. Watson, „The Arab Agricultural Revolution and Its Diffusion, 700-1100“, *The Journal of Economic History*, 34, 1 (1974), 8–35.

напишал историја на Османлиската династија на османлискотурски јазик посветена на османлискиот султан Бајазид II, на арапските номади од областа Кареси (Западна Анадолија) за време на принцот Сулејман им било наредено да ги преминат Дарданелите и да се населат „покрај хисарите [тврдини]“, односно покрај новоосвоените градови, каде што некои од нив почнале „да ја обработуваат земјата“ („ekine ve biçene meşgul olub“), а други, пак, се вклучиле во понатамошните освојувања.⁴² Ибн Кемал во својата *Историја на династијата на Осман* користи низа раноосманлиски извори, но исто така тој многу добро бил запознаен со локалните истории: родум е од градот Едрене, а бил професор и во Исхакпашината медреса во Скопје, каде што забележал една локална верзија за османлиското освојување на Скопје во 1391 година, која ја инкорпорирал во своето дело.⁴³ Пописните дефтери според кои оризарските села во близината на новосвоените градови како Велес и Скопје се регистрирани со население со муслиманска вероисповед ги потврдуваат записите на Ибн Кемал.

Се поставува прашањето дали, можеби, овие први доселеници од Анадолија за кои пишува Ибн Кемал биле оризопроизводители? Оризопроизводството и терминот *челтук* се среќаваат во најстариот зачуван попис на тимарите направен од страна на администрацијата на султанот Мурад II во 20-тите години од XV век, кој се однесува на анадолскиот ејалет Изникумит/Измит, област околу денешниот град Измит на брегот на Мраморното Море (градот Измит се наоѓа на 90 километри источно од Истанбул во истоимениот залив).⁴⁴ Оваа област, која станала дел од османлиската провинција Коцаили, се наоѓа во Северозападна Анадолија и во 1337 година била освоена од Орхан (1326 – 1362), вториот османлиски владетел и син на епонимниот Осман. Приходи од производството на ориз во ејалетот Изникумит се забележани во 11 села од вкупно 70-ина регистрирани во дефтерот.⁴⁵ Вака раширеното оризопроизводство укажува на тоа дека неговото воведување во регионот околу градот Измит, најверојатно, се случило неколку децении порано. Ибн Батута, познатиот марокански учен и патописец, во своите записи од патувањето низ османлискиот беглик во 1331 година (за време на владеењето на османлискиот владетел Орхан) не забележал ништо за оризопроизводството, иако на неколку наврати се осврнува на земјоделството во османлиските земји. На пример, кога го опишува градот Изник во својот *Патопис* (Рихла), забележува дека во него се одгледуваат земјоделски производи, како и тоа дека во еден од османлиските градови низ кои поминал,

⁴² Kemal Paşa-oğlu Şemsüddin Ahmed İbn-i Kemal, *Tevarih-i Al-i Osman*, уредил Şerafettin Turan. Ankara, 1983, 156-157.

⁴³ Душанка Бојаниќ – Лукач, „Како Турците го пре-зеле Скопје (1391)“, *Зборник на Музејот на град Скопје*, II–III. Скопје, 1965, 10, 11.

⁴⁴ Nazım Yılmaz, H. Osman Yıldırım, *Kocaili Sancağı İznikümid, Gegivize, Yoros, Şili, Kandırı: XV. Yüzyıl Başlarına Ait En Erken Tarihli Mufassall Tahrir Defteri*. Ankara, 2022.

⁴⁵ N. Yılmaz, H. O. Yıldırım, *Kocaili Sancağı İznikümid...*, 65-102.

сите жители биле вклучени во одгледувањето и трговијата со шафран.⁴⁶ Неговото патување му претходи на османлиското освојување на Измит во 1337 година, по кое османлискиот владетел Орхан, најверојано, се зафатил со земјоделско заживување на овие новоосвоени византиски територии. Тука е важно да се забележи дека, според Ибн Батута, Орхан уште во 1331 година бил најмоќниот владетел на сите беглици во Анадолија и дека поседувал богатство, земја и многубројна војска.⁴⁷

Оризопроизводителите од Анадолија што мигрирале на Балканскиот Полуостров се населувале во места кои османлиската администрација ги заведувала како Челтукчијан/Оризари и кои им биле дадени како лена на османлиските припадници на воената класа, како што видовме во примерот со велешкото село Челтукчијан. Таму, како што веќе споменавме, селото Челтукчијан/Оризари било под директна контрола на субашијата на градот. За разлика од Македонија, ниту едно од селата во ејалетот Изникумит/Измит во 20-тите години од XV век не било наречено Челтукчијан/Оризари, ниту пак селата биле под контрола на субашијата на градот. Напредниот карактер на оризопроизводството во вилаетот Изникумит/Измит во споменатата декада е посведочен и преку присуството на воденица за лупење на оризот, во дефтерот запишана како *динка*. Две воденици за лупење ориз се забележани во селото Чардаклу, од кои едната како приватна сопственост (*мулк*) на извесен Тимурташ.⁴⁸ *Динка* е термин со кој се означува воденица за лупење ориз, а овој термин во XV век ќе се рашири и на Балканскиот Полуостров.⁴⁹ Воденици за лупење ориз не се забележани во најстарите пописи за Велешко, Скопско и за Јужна Албанија.

Пописот на регионот околу градот Измит укажува на тоа дека оризопроизводителите што почнале да се населуваат на Балканскиот Полуостров кон крајот на XIV век, за време на освојувањата на Мурад I и на Бајазид I, најверојатно потекнувале од османлиските региони во Северозападна Анадолија кои веќе произведувале ориз. Котлината во која е сместен градот Измит има слични географски и климатски карактеристики како регионите во Тракија, Македонија и во Јужна Албанија, каде што оризот почнал да се одгледува во првите децении од османлиското завојување. Речиси сите земјоделците од селата во околината на Измит каде што се садел ориз биле со муслиманска вероисповед, со што се потврдува тезата дека Османлиите го вовеле оризот како земјоделска култура во

⁴⁶ Ibn Battuta, *The Travels of Ibn Battuta* A.D. 1325 -1354, уредено и преведено од H. A. R. Gibb, 1962, в. 2, 453, 456.

⁴⁷ *Ibid.*, 451–452.

⁴⁸ N. Yilmaz, H. O. Yildirim, *Kocaili Sancağı Iznikümid*, 72. Една динка е регистрирана и во селото Келез (стр. 101). За динката од аспект на техничките специфики и на нејзиното културно значење во Кочанскиот Регион види кај: Доне Донев, *Кај што има бел ориз има и бел образ*. Скопје, 2015, 112–119.

⁴⁹ A. Shopov, „Cities...“, 179.

новоосвоените византиски територии. Интересно е да се забележи дека Мехмеди, едно од најчестите имиња што се среќаваат кај оризопроизводителите во Велешко во деталниот дефтер од 1468 година, исто така често се среќава меѓу оризарите во околината на градот Измит.

Производството на ориз, кое, најверојатно, бргу се проширило во околината на Измит по османлиското заземање на градот во 1337 година, го забрзало економското издигнување на Орхановиот беглик. Ова било придружено и со развојот на медицинската наука и на образованието (во 1331 година е основана првата османлиска медреса во Изник). Не случајно градот Гереде, лоциран, исто така, во Северозападна Анадолија, е родното место на Исхак, авторот на *Детални лекарства* (Муфредат-и ед-вије). Ова е првата медицинска книга напишана на турски во која оризот се споменува како храна која има неутрален карактер во однос на хуморите, односно на четирите телесни течности (крв, слуз, жолчка, црна жолчка) кои го одредуваат здравјето на човековото тело, според грчкиот филозоф Гален и муслиманскиот учен и доктор Авицена (Ибн Сина).⁵⁰ Книгата *Детални лекарства* е напишана кон крајот на XIV век во регионот кој се наоѓа источно од градот Измит. Според Исхак, не сите, туку *некои* доктори ја пропагирале идејата за тоа дека оризот има неутрален карактер и поради тоа може да се користи како храна, а не како лек, што укажува на дебатата за овој прехранбен продукт во Северозападна Анадолија. Исхак особено позитивно се искажува за црвениот ориз, кој доколку е исчистен и зготвен со масло, ја отстранува болката во стомакот, го зајакнува телото, ја подобрува кожата и овозможува добар сон. Според Исхак, кој ја напишал својата книга во регион каде што во XIV век веќе имало оризопроизводство, оризот е прехранбен продукт со поволно влијание врз телото и затоа наместо како лек во медицината, тој може да се консумира редовно.

Одбран дерман (Мунтахаб-и Шифа), медицинска книга напишана од Целалудин Х'з'р (со потекло од анадолскиот град Коња и образуван во Каиро), е уште еден историски извор на турски јазик од истиот период во кој се споменува оризот. И тука Целалудин Х'з'р забележува дека оризот, доколку е зготвен со млеко (рецептот е *сутлу биринц*/млечен ориз, кој во оваа книга е класифициран како *аш* или чорба), е храна со неутрален карактер во однос на четирите телесни течности (хумори).⁵¹ Сутлијашот (името е составено од зборовите *сутлу* и *аш* што значи 'млечна чорба'), и во минатото и денес, бил и е едно од најпопуларните слатки јадења во Анадолија и на Балканскиот Полуостров/Румелија, а неговата популарност во овие региони е резултат на новото сфаќање на клучното место на оризот во исхраната, кое зело замав во Северозападна, Западна и во Централна Анадолија во втората половина на XIV век.

⁵⁰ İshak bin Murâd, *Edviye-i Müfredat*, уредено од Mustafa Canpolat, Zafer Önler. Ankara, 2007, 24.

⁵¹ Celâlüddin Hızır (Hacı Paşa), *Müntahab-ı Şifâ*, уредено од Zafer Önler. Ankara, 1990, 39.

Покрај населувањето на анадолските оризопроизводители за време на османлиското освојувањето на Тракија, Македонија и на Јужна Албанија кон крајот на XIV век, османлиската власт принудно населувала и воени лица од Северозападна Анадолија кои припаѓале на воената елита од анадолските беглици. Овие беглици, заедно со османлискиот беглик, се создадени по поразот што го доживеале Селџуците од Анадолија од Монголите во 1243 година. Таков е примерот со неколкутемина тимариоти (Сати, Ахмед, Бајрамбег) заведени во дефтерот за Албанија од 1431 година кои имале потекло од Тараклуболу/Болу,⁵² регион кој бил под власта на турската династија Исфендијар и во кој влегувал и градот Гереде, каде што Исхак ја напишал *Детални лекарства* (Муфредат-и едвије). Тимариотот Хамза, со потекло од Сарухан во Западна Анадолија, пак, е запишан во дефтерот за Копрулу/Велес од 1422 година. Сарухан е токму регионот каде што Целалудин Х'з'р, авторот на *Одбран дерман* (Мунтахаб-и шифа), починал во 1417 година (во градот Биргеви). Тоа е, исто така, регионот од каде што бунтовните турските номади на чело со познатиот командант Паша Јигит-бег биле населени во Скопје.⁵³ Овие примери укажуваат на тоа дека османлиската воена и економска елита, која честопати принудно била населувана во новоосвоените региони на Балканскиот Полуостров, доаѓала од региони во Анадолија каде што оризот веќе бил прифатен како секојдневен прехранбен продукт. Оризопроизводството, кое во Македонија и во Јужна Албанија било воведено за време на османлиските освојувања, имало свои консументи уште од почетокот.

Оризовата култура во Западна Азија во XIV век

Ширењето на оризопроизводството во Југоисточна Европа е непосредно поврзано со неговото ширење во Анадолија. И во дефтерот за османлиската провинција Коџаели од 20-тите години од XV век, како и во најстарите османлиски дефтери кои се однесуваат на Македонија и на Албанија во истиот период (20-тите и 30-тите години од XV век), се користи персиската терминологија за оризопроизводството. Користењето на оваа терминологија, која Османлиите ја вовеле во новоосвоените територии, а, пред сè, на терминот *челтук* ('необработен ориз'), е резултат на клучната улога што ја имал персискиот јазик во раната османлиска историја. Имено, персискиот јазик навлегува во Анадолија во XI век заедно со Селџуците, кои ја напуштиле својата татковина во Централна Азија за да се населат во Иран, Анадолија и во други делови од Западна Азија, каде што го основале Селџучкиот Султанат. Селџуците го издигнале персискиот јазик на ниво на примарен јазик кој се користел во администрацијата и во литературата иако нивниот мајчин јазик

⁵² H. Inalcik, *Hicri 835*, 14, 15.

⁵³ Halil Inalcik, „Ottoman Methods of Conquest“, *Studia islamica*, 1954, Vol. 2 (2), 125.

бил турскиот. Епонимниот основач на Османлиската династија, Осман, како и неговите наследници, синот Орхан и неговиот внук Мурад I и правнукот Бајазид II, за време на чие владеење Османлиите ќе ги освојат Македонија и јужните региони на Балканскиот Полуостров, се дел од тој персиски културен и политички свет. Осман е, најверојатно, еден од оние погранични селџучки команданти кои по поразот на Селџуците од Монголите ќе почне да дејствува самостојно. Персискиот термин *челтук* за необработен ориз се користи во административните документи на наследниците на Џингис-кан, кои во Иран, како и во Источна Анадолија, ќе ја создадат Илханската династија (1256 – 1335).

Во илханските сметководствени книги за државните приходи и расходи, терминот *челтук* се употребува кога се зборува за административната организација и за финансиите поврзани со оризопроизводството.⁵⁴ Во втората половина на XIII век, како и во почетокот на XIV век, делови од Северна и од Централна Анадолија биле под директна власт на Илханската династија. Во овие региони, особено за време на илханскиот везир Рашид ел-Дин Хамадани (1247 – 1318), самиот везир ќе го поттикнува производството на ориз, посветувајќи му дури и цело поглавје во книгата за земјоделството што ја напишал на персиски јазик.⁵⁵ Поглавјето за оризот, Рашид ел-Дин Хамадани го започнува токму со методите како да се одгледува ориз во предели со студена клима, што укажува на ширењето на оризовата култура во Северна Анадолија. Илханскиот везир Рашид ел-Дин Хамадани и неговото семејство граделе канали за наводнување, поседувале земја во различни региони, вклучително и во Западна и во Северозападна Анадолија, на самата граница со Византија и во непосредна близина на регионот каде што Осман го основал својот беглик кон крајот на XIII век.⁵⁶ Во втората и во третата деценија од XIV век, илханската централна администрација ќе се обиде дури и директно да ги потчини западните анадолски беглици, што, исто така, говори за силното политичко и културно влијание на Илханите врз регионите во чија близина бил формиран османлискиот беглик.⁵⁷

Османлиите ќе ги преземат од Илханската династија методите за пресметка на државните приходи и расходи, како и ракописниот стил *сиџакат*, со кој се запишувале податоците поврзани со државните финансии, како што се османлиските пописни

⁵⁴ İsmail Otar, İsmail Küçük, „XIV. Yüzyılda Ortadoğuda Yazılmış Muhasebe Kitabı Risale-i Felekiyye'nin İlk Bölümleri“, *Muftav Dergisi* 2 (2012), 200.

⁵⁵ За поглавјето посветено на оризот во книгата за земјоделството напишана од Рашид ел-Дин Хамадани види во: Rashid al-Din Faḍlullāh Hamadāni, *Athār va ahy*: (a 14th century Persian text on agriculture). Tehran, 1989, 46–49.

⁵⁶ Zeki Velidi Togan, „Reşideddin'in Mektuplarında Anadolu'nun iktisadi ve Medeni Hayatına ait Kayıtlar“, *İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi Mecmuası*, 15 (1953), 39, 40; Osman G. Özgüdenli, *Moğol İnanında Gelenek ve Değişim: Gâzân Han ve Reformları* (1295–1304). Istanbul, 2009, 298–302.

⁵⁷ C. Kafadar, *Between Two Worlds...*, 130.

дефтери за кои зборувавме претходно.⁵⁸ Оризопроизводството, кое било поддржувано за време на Илханите, Османлиите ќе го преземат уште во првите децении од постоењето на нивниот беглик, а особено во периодот кога тој ќе почне да ги освојува беглиците во Северна и во Централна Анатолија, каде што влијанието на Илханите било поголемо и каде што, најверојатно, веќе се започнало со производство на ориз. Таков е примерот со северноанадолскиот град Никхисар, кој бил освоен од османлискиот владетел Бајазид I (владее од 1389 до 1402 г.), во чие време Велес и Скопје исто така биле приклучени кон османлиската држава. Никхисар е сместен во долината на реката Килкит, каде што во 1301 година се регистрирани „куќи за ориз“ (на арапски *бејт ал-аруз*), т. е. се работи, најверојатно, за воденици за лупење ориз.⁵⁹ Помеѓу 1277 и 1308 година Никхисар бил зимувалиште на илханскиот/монголскиот командант Иренџин Нохан, што значи дека појавата на оризот во овој регион е директно поврзана со монголските освојувања во Анадолија и со монголските обиди да се создадат резерви од храна за зимскиот период.⁶⁰ Тука можеме само да претпоставиме дека Бајазид I преселил дел од оризопроизводителите и од воените лица од Никхисар во новоосвоените територии во Македонија како што се Велес и Скопје, практика која, како што видовме погоре, била честа при османлиските освојувања на Балканскиот Полуостров/Румелија и на Анадолија.

Производството на ориз, кое во северноанадолскиот град Никхисар започнало кон крајот на XIII век, се должи на засиленото кинеско културно влијание во Западна Азија. Според историчарот Берт Фрагнер, оризот токму во илханскиот период станал битен дел од кујната на Иран.⁶¹ Оваа теза ја поткрепува и самиот Хулагу, внукот на Џингис-кан и основачот на Илханската династија. Неговиот татко Толуи учествувал во освојувањето на Кина. Томас Алсен исто така ја застапува тезата дека токму Илханите ја пренеле консумацијата на оризот од Кина и Монголија во новоосвоените територии на Кавказот, во Иран и во Анадолија.⁶² Интересот за новите сорти ориз е посведочен и во Јемен, каде што ресулидскиот султан Ал-Малик ал-Афдал ал-Абас, син на Али, кој има турско потекло, во својата книга за земјоделството *Бугјат ал-Фалахин фи ал-Ашџар ве ал-Рајахин*, напишана на арапски јазик, ги опишува

⁵⁸ Zeki Velidi Toğan, „Moğollar Devrinde Anadolu'nun İktisadi Vaziyeti“, *Türk Hukuk ve İktisat Tarihi Mecmuası* 1 (1931): 1-41; Nejat Göyünç, „Tarih Başlıklı Muhasebe Defterleri“, *Osmanlı Araştırmaları*, 10 (1990): 1-37; H. Inalcik, „Ottoman Methods...“, 110.

⁵⁹ Nicolai Treparnier, *Foodways and Daily Life in Medieval Anatolia: A New Social History*. Austin, 2015, 29.

⁶⁰ TDV İslam Ansiklopedisi, „Niksar“, 33, 119-122. <https://islamansiklopedisi.org.tr/niksar> (проверено на 5 август 2023).

⁶¹ Bert Fragner, „From the Caucasus to the Roof of the World: a Culinary Adventury“, in *A Taste of Thyme: Culinary Cultures of the Middle East*, уредено од Sami Zubaida & Richard Tapper со предговор од Клаудија Роден. New York, 2000, 59-60.

⁶² Thomas T. Allsen, *Culture and Conquest in Mongol Eurasia*. Cambridge, 2001, 137.

обидите и методите што ги применувал неговиот татко во 1330 година кога насадил ориз во својата градина, а потоа повторно го засадил семето што го добил.⁶³ Тешко е да се замисли дека ваквата популарност на оризот во Западна Азија го одминала османлискиот беглик, кој бил формиран токму во регион низ кој минувале најбитните трговски патишта што го поврзувале Константинопол со Анадолија, Сирија и понатаму со Централна Азија, Кина и со Индискиот Океан.⁶⁴

Одгледувањето на ориз во Северна и во Централна Анадолија треба да се проучува како дел од глобалните врски што биле воспоставени на евроазискиот и на африканскиот континент по монголските освојувања. Како што веќе споменаваме погоре, во XI век, за време на владеењето на династијата Сунг, во Кина од Виетнам биле донесени сорти ориз кои узривале за 100 дена наместо веќе прифатените сорти ориз кои дотогаш се одгледувале во Кина, а на кои им биле потребни и до 150 дена за да узрее оризовото зрно и да даде плод.⁶⁵ Овие нови сорти ориз почнале да се одгледуваат и на северот на Кина. Во текот на монголските освојувања на Кина во првите децении од XIII век, монголските војски и администрацијата ги распространиле брзорастечките сорти ориз и во Централна и во Западна Азија. И во новата светска трговија, која се интензивирала со овие освојувања, оризот почнал да игра важна улога. Тој ќе стане еден од најважните трговски артикли што се разменуваат на Патот на свилата, кој ја поврзувал Кина со Медитеранот, како и во трговијата на муслиманските карими трговци во Индискиот Океан.⁶⁶ Во XIV век консумирањето ориз ќе се прошири и во Германија, што, исто така, ќе го поттикне ширењето на оризот во османлиската држава, која во XV век ќе ја развива трговијата во Црното Море и по текот на реката Дунав кон Централна Европа.⁶⁷

Заклучок

Во оваа статија, воведувањето на оризопроизводството на Балканскиот Полуостров од страна на Османлиите го проследив во историскиот контекст кој настанал по монголските завојувања во Западна Азија. Ова го интензивирало глобалното ширење на оризовата култура и во северните делови на Азија, особено на брзорастечките сорти ориз кои биле воведени во Кина во XI век. Модерната историографија не

⁶³ R. B. Serjeant, „The Cultivation of Cereals in Medieval Yemen“, *Arabian Studies* 1 (1974), 25-74.

⁶⁴ За зголемената економска и културна интеграција на Азија, Европа и на Африка во XIII и во XIV век види: Janet L. Abu - Lughod, *Before European Hegemony: The World System A.D. 1250-1350*. Oxford, 1989.

⁶⁵ P.-T. Ho, „Early-Ripening Rice“, 200-218.

⁶⁶ Andrew Willaimson, „Hurmuz and the Trade of the Gulf in the 14th and the 15th Centuries A.D.“, *Proceedings of the Seminar for Arabian Studies*, 3 (1973), 60.

⁶⁷ A. Shopov, „Cities...“, 172.

посветува доволно внимание на проучувањето на најраниот период од развојот на оризопроизводство во Анадолија и на Балканот во XIV век. Проучувањето на овој период отвора серија прашања и проблеми кои се однесуваат на распространувањето на оризовата култура од аспект на историјата на животната средина, како и на историјата на технологијата и на науката. Во оваа статија укажав на новите методи за одгледување ориз кои биле воведени од анадолските земјоделци со муслиманска вероисповед, а кои довеле до длабока промена во животната средина на одредени региони на Балканскиот Полуостров. Анализирајќи ги најстарите османлиски пописи што се однесуваат на Македонија и на Јужна Албанија, дојдов до заклучок дека првите површини со ориз во Велешко, Скопско и во Солунско во Македонија, како и околу Берат и Гирокастро во Јужна Албанија, биле засеани во водоврични котлински предели кои, најверојатно, редовно биле поплавувани или биле мочурливи поради близината на речните корита на реки со големи сливни подрачја (Тополка, Вардар и Треска во Македонија и Осум и Дрино во Јужна Албанија). Местоположбата на селата Челтукчијан/Оризари регистрирани во најстарите османлиски пописни дефтери од првата половина на XV век укажува на тоа дека анадолските доселеници ги планирале оризовите насади во предели каде што сезонските поплавувања го спречувале испостувањето на земјата и обезбедувале континуирани приноси на ориз. И покрај тоа што примарната цел на овие пописни дефтери била да се зајакне политичката моќ на османлиската династија, овој архивски материјал овозможува и проучување на османлиските познавања и на технолошките процеси поврзани со земјоделското производство. Сличната географска местоположба што ја имаат најстарите оризарски села укажува на тоа дека османлиските власти и оризопроизводителите уште во првите години од освојувањето започнале систематски да ја проучуваат географијата на новоосвоените региони и да ги утврдуваат местата што се најпогодни за оризопроизводство. Во тоа клучна улога имале земјоделците од Анадолија, кои само неколку децении по своето населување му ги пренеле своите знаења за одгледување на оризот на месното христијанско население.

Во оваа статија покажав и дека распространувањето на оризот како житна култура на Балканскиот Полуостров било возможно бидејќи производството на ориз веќе било одомашено во Северозападна Анадолија, каде што кон крајот на XIII век бил основан османлискиот беглик. Овој нов тип земјоделско производство во овој регион е резултат на монголските освојувања во Анадолија, кога оризовата земјоделска култура била воведена од страна на монголските припадници на Илханската династија, кои во Иран и во Анадолија со себе ја донеле кинеската култура и кинескиот начин на исхрана. Брзото ширење на оризот во Северна Анадолија кон крајот на XIII и во почетокот на XIV век било возможно поради веќе воспоставената практика на садење на брзорастечките сорти ориз во Кина по XI век. Овие сорти биле

отпорни на студената северна клима и узревале во покус временски период, за време на кратките лета на северот, за разлика од спорорастечките сорти, кои се одгледувале во антиката во јужните делови на Кина и на Азија. Воведувањето на оризовата култура на Балканскиот Полуостров е нераскинлив дел од глобалната историја на доцниот среден век и илустративен пример во историјата за распространување на растенија, знаење и на технологија во светски рамки.

Во оваа статија укажав и на близината на најстарите оризарски села до најбитните османлиски погранични урбани центри во новоосвоените територии во XV век, како што се Скопје, Велес (кон средновековна Србија и Босна) и Гирокастро (кон Венеција). Жетвата на оризот обезбедувала дополнителни приходи и прехранбени продукти за новите османлиски власти и со тоа била зголемена сигурноста во однос на снабдувањето со прехранбени продукти. Српското и босанското кралство, како и Венецијанската Република, биле соочени со далеку попродуктивните новоосвоени османлиски територии, во кои оризот, чија жетва се изведувала кон крајот на летото и на почетокот од есента, бил додатен прехранбен продукт покрај житото и јачменот, кои се жнеее на почетокот од летото. Ваквата разноликост на земјоделското производство и значителното зголемување на приносите, најверојатно, придонеле за зацврстување на османлиската власт во новоосвоените територии, но исто така и за понатамошното успешно ширење на османлиската власт во северните региони на Балканскиот Полуостров.

Балканот во подоцнежниот османлиски период се претворил во еден од најважните светски производители на ориз (ова е случај и со делови на Анадолија, како и делтата на реката Нил во османлиски Египет). Големите количини произведен ориз, најверојатно, придонеле за интензивирање на урбанизацијата и на растот на османлиските градови. Поголемото производство на храна и создавањето поголеми вишоци создале услови за тоа сè поголем број од населението што се занимавало со земјоделство да се населува во градовите. Во раниот модерен период (XV - XVIII век), во одредени региони на Балканскиот Полуостров, површини на кои се одгледувал оризот се прошириле до таа мера што локалното население било приморано во текот на летните месеци да бара прибежиште во планините. Таков е случајот со Филибе/Пловдив, кој го анализирав во една статија објавена неодамна. Кон крајот на XVI век османлиската централна власт во Истанбул ја разгледувала жалбата на судија од шеријатскиот суд во Пловдив, во која се наведува дека градското население бегало од градот, особено во лето, поради близината на водените оризови пространства кои предизвикувале *треска* кај населението (иако во овој период маларијата не е позната, оризовите полиња, најверојатно, биле погодно место на кое се размножувале комарците кои ја пренесуваат оваа болест).⁶⁸ Производството на ориз било

⁶⁸ A. Shopov, „Cities...“, 172.

толку распространето што во османлиското општество уште во XVI век почнало да се дискутира за некои од негативните ефекти од неговото распространување за здравјето на луѓето. Најраната историја на производството на ориз во новоосвоените османлиски територии на Балканскиот Полуостров кон крајот на XIV век, како и оризпроизводството во Анадолија кое му претходело, можат да бидат тема на уште позадлабочени историски истражувања од аспект на историјата на животната средина, технологијата, науката и на исхраната.